स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड अंतर्गत आंतरविद्या शाखेतील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र,गृहविज्ञान, माध्यमशास्त्र विषयातील पीएच. डी. प्रबंध उल्लेख विश्लेषणाचा : एक अभ्यास

संदीप विठ्ठलराव पावडे
संशोधक

डॉ. अशोक कोलंबीकर
संशोधन मार्गदर्शक

सार (Abstract): सदरील लेखांमध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ मराठा विद्यापीठ नांदेड अंतर्गत आंतरविद्या शाखेतील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, गृहविज्ञान आणि माध्यमशास्त्र विषयातील लेखांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे यामध्ये लेख संदर्भीय प्रकाशित झालेल्यांचा उल्लेख दर्शविलेला आहे वरील विषयानुसार लेखांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

Keywords *:* ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, गृहविज्ञान, माध्यमशास्त्र

प्रस्तावना (Introduction)

उद्धरणविश्लेषण हा लेख,लेखक किंवा संस्थेच्या प्रभावाचा आणि गृहीत गुणवत्तेचा अभ्यास अंगे जे इतरांनी किती वेळा काम किंवा उद्धत केले आहेत यावर आधारित आहेत. उद्धरण विश्लेषण म्हणजे दस्ताऐवजा मधील उद्धर्नांची वारंवारता नमुने आणि आलेखांचे परीक्षण दस्तऐवजाचे गुणधर्म प्रकट करण्यसाठी ते उद्धरनांचा नमुना एका दस्तऐवजातून दुसर्या दस्ताऐवजातील वापरता येते . संशोधन पेपरचा एक आवश्यक भाग विशेषता विज्ञानातील पूर्वीच्या प्रकाशनाकडे निर्देशन करणाऱ्या संदभ्रची सूची आहे. झिमांच्या निरीक्षणं प्रमाणे वैज्ञानिक पेपर एकटा उभा राहत नाही; तो विषयच्या साहित्य मध्ये एम्बेड केलेला असतो, 'संदर्भ म्हणजे एक दस्ताऐवज दुसर्याला दिलेली पावती. सर्वसाधारणपणे उद्धत दस्ताऐवजाचा एक भाग किंवा संबध सूचित करतो विश्लेषण हे संदर्भ शास्त्राचे क्षेत्र आहे जे या संबंधांच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे.

उद्धरणविश्लेषण आणि त्याचे अनुप्रयोग शोधणारे अनेक प्रकाशित अभ्यास आहेत या साहित्याची काही पुनरावलोकन आधीच्दुसुलागली आहेत. युजीन गर्फिल्ड्चे लेखन या विषयावरील माहितीचा समृद्ध स्त्रोत आहे, विशेषता त्याचे उद्धरण अनुक्रमनिकेवरील पुस्तक आणि त्यांचे अनेक कॉमेंट्स स्तंभ वर्मान सामग्रीमधून पुनर्मुद्रित केले आहेत. प्रस्तुत पेपरमध्ये या विस्तृत साहित्याचा तपशीलवार आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे . त्याएवजी ते संशोधन पद्धती म्हणून उद्धरण विश्लेषणाच्या विकासावर या पद्धतीचा वापर आणि गैरवापर भविष्यातील संभावनावर लक्ष केंद्रित करते.

उल्लेख विश्लेषण (Citation Analysis):

उल्लेख विश्लेषण हे लेख आणि पुस्तकामधील उद्धारनांची वारंवारता नमुने आणि आलेखांचे परीक्षण आहे हे इतर कार्य किंवा इतर संशोधकांशी दुवे स्थापित करण्यासाठी विद्वत्तापूर्ण कार्यामध्ये उद्धरनांचा वापर करते. संदर्भ विश्लेषण बिब्लिओमेट्रीकच्या सर्वात मोठ्या प्रमाणावर वापरल्या जाणार्या पद्धती पैकी एक आहे. उदा. संदर्भ ग्रंथीय जोडणी आणि सह- उद्धरण हे उद्धरण विश्लेषणातील सर्व उल्लेखाची विश्लेशांवर आधारित सहयोगी उपाय आहेत. उद्धरण विश्लेषण हे लेखांद्वारे प्राप्त झालेल्या उद्धरणांचे मुल्यांकन आणि व्याख्या म्हणून परिभाषित केले जाते. वैज्ञानिक, विद्यापीठे, देश आणि वैज्ञानिक क्रियाकालापाचे इतर सामुच्चय, वैज्ञानिक प्रभाव आणि उत्पादकता मोजण्यासाठी वापरले जातात. लेखक एखादा लेख लिहित असताना आपल्या लेखात दुसर्याच्या लिखित साधनांचा त्यांनी उपयोगात आणलेल्या संदर्भ घेतलेल्या इतर माहितीचा उल्लेख करत असतो. यालाच सायटिंग (citing) किंवा रेफरन्सिंग Referencing म्हणतात. ज्या प्रलेखाचा आपण संदर्भ म्हणून उल्लेख करतो त्यास उल्लेखित प्रलेख असे म्हणतात. तसेच ज्या प्रलेखात उल्लेख केला जातो त्याला उल्लेखानावर प्रलेख असे म्हणतात.तांत्रिक लेखनाकरिता देण्याची हि एक जुनी परंपरा आहे. व्हाईट (1985) मिल्नीस आणि सीमेस (1989) यांनी citation चा विकास दर्शविला आहे. ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी मध्ये 88 संदर्भाचा तसेच याचा वार बायबल या धार्मिक ग्रंथात केल्याचे आढळून येते.

उदिष्टे(Objectives):

1) 1994 ते 2023 या वर्षामध्ये सादर शोध प्रबंधातील ग्रंथसूचीमध्ये उल्लेखित साधनांची माहिती घेणे.
2) काल क्रमानुसार शोध प्रबंधातील उल्लेखित ग्रंथांची विभागणी करणे .
3) काल क्रमानुसार शोध प्रबंधातील उल्लेखित इतर माहिती साधनांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतके :

संशोधन करण्यापूर्वी संशोदक हा संभाव्य उत्तरे गृहीत धरत असतो. कारण गृहीतके हे संशोधकाचा केंद्रबिंदू किंवा पाया समजत जातो. गृहीतके किंवा अनुमान हे संशोदनाला गती देण्याचे कार्य करीत असतात. म्हणून प्रस्तुत विषयानुसार खालील प्रमाणे गृहीतकृत्ये मांडली आहेत.

1) ग्रंथ/ पुस्तके हे जास्तीत जास्त उद्धत करणारे मुख्य प्रलेख आहे.
2) एका लेखकापेक्ष्या अनेक लेखनाचा संदर्भ देतात.
3) संशोधनासाठी मराठी व इंग्रजी भाषा हि प्रभावी व प्रबळ आहे.
4) संशोधक हे भारतीय प्रकाशनास जास्तीत जास्त प्राधान्य देतात.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

संशोधन विषय निवड झाल्यानंतर त्य संशोधन विषयाची व्याप्ती आणि मर्यादा ठरवली आणि जाते प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा हि स्वा. रा. ती. मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड या विद्यापीठापर्यंत मर्यादित आहे. तर त्यांची व्याप्ती हि स्वा.रा.ती. मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड अंतरविद्याशाखे अंतर्गत केवळ ग्रंथालय आणि

माहितीशास्त्र, माध्यमशास्त्र, गृहविज्ञान यांतील विषयच्याच पीएच.डी. प्रबंधाच्या उल्लेख विश्लेषणाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

शोध पद्धती : सदरील संशोधनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

वर्णनात्मक संशोधन म्हणजे काय?

वर्णनात्मक संशोधनाचा उपयोग लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करण्यासाठी किंवा अभ्यास केल्या जात असलेल्या घटनेचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो. ती वैशिष्ट्ये कशी/केव्हा/का आली याच्या प्रश्नांची उत्तरे देत नाही. त्याऐवजी ते "काय" प्रश्न संबोधित करते (लोकसंख्या किंवा परिस्थितीची वैशिष्ट्ये काय आहेत?). [१] परिस्थिती किंवा लोकसंख्येचे वर्णन करण्यासाठी वापरलेली वैशिष्ट्ये सामान्यतः काही प्रकारची स्पष्ट योजना असतात ज्याला वर्णनात्मक श्रेणी देखील म्हणतात. उदाहरणार्थ, नियतकालिक सारणी घटकांचे वर्गीकरण करते. इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन आणि न्यूट्रॉनच्या स्वरूपाविषयीचे ज्ञान शास्त्रज्ञ ही स्पष्ट योजना तयार करण्यासाठी वापरतात. आम्ही आवर्त सारणी गृहीत धरतो , तरीही ते तयार करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन करावे लागते. वर्णनात्मक संशोधन हे सामान्यतः स्पष्टीकरणात्मक संशोधनाच्या आधी असते . उदाहरणार्थ, कालांतराने घटकांच्या नियतकालिक सारणीच्या वर्णनामुळे शास्त्रज्ञांना रासायनिक अभिक्रिया समजावून सांगता आली आणि मूलद्रव्ये एकत्र केल्यावर आवाजाचा अंदाज लावला.वर्णनात्मक संशोधन एखाद्या विशिष्ट लोकसंख्येची किंवा घटनेची वैशिष्ट्ये आणि वर्तणूक यांचे सर्वसमावेशक चित्र प्रदान करते, ज्यामुळे संशोधकांना विषयाचे सखोल आकलन होऊ शकते .

शोध प्रबंधातील ग्रंथसूचीमध्ये उल्लेखित साधनांच्या माहितीचे विश्लेषण

शोध प्रबंधातील ग्रंथ सूचीमध्ये उल्लेखित साधनाच्या माहितीचे विश्लेषण खालील प्रमाणे आहे.

तक्ता क्र.1

उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार विश्लेषण

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र, गृहविज्ञान, माध्यमशास्त्र

अ. क्र.	कालक्रम	ग्रंथालयआणि माहितीशास्त्र उल्लेखित संख्या	गृहविज्ञान उल्लेखित संख्या	माध्यमशास्त्र उल्लेखित संख्या	एकत्रित टक्केवारी
1	1994	0	0	0	
2	1995	0	0	0	
3	1996	0	0	0	
4	1997	0	0	0	
5	1998	0	0	0	

6	1999	0	0	0	
7	2000	0	0	0	
8	2001	0	0	0	
9	2002	0	1	0	
10	2003	1	7	0	
11	2004	0	3	0	
12	2005	0	3	0	
13	2006	1	0	0	
14	2007	1	1	0	
15	2008	0	0	0	
16	2009	0	0	0	
17	2010	0	0	1	
18	2011	1	0	2	
19	2012	0	0	3	
20	2013	2	0	0	
21	2014	1	0	1	
22	2015	0	0	0	
23	2016	2	0	0	
24	2017	11	0	1	
25	2018	6	0	1	
26	2019	4	5	0	
27	2020	2	2	0	
28	2021	6	4	0	
29	2022	3	1	1	
30	2023	0	0	0	
	एकुण	40	27	10	

प्रस्तुत शोद्ध प्रकल्पात 1994 ते 2023 पर्यंत ग्रंथालय शास्त्र मधील 40, गृहविज्ञान मधील 27 आणि माध्यमशास्त्र मधील 10 प्रबांधांचा अभ्यास केलेला आहे.

तक्ता क्र.2

उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार विश्लेषण

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र, गृहविज्ञान, माध्यमशास्त्र

Journal ची संख्या

अ. क्र.	कालक्रम	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र उल्लेखित संख्या	गृहविज्ञान उल्लेखित संख्या	मध्यमशास्त्र उल्लेखित संख्या	इतर
1	1994	0	0	0	
2	1995	0	0	0	
3	1996	0	0	0	
4	1997	0	0	0	
5	1998	0	0	0	
6	1999	0	0	0	
7	2000	0	0	0	
8	2001	0	0	0	
9	2002	0	80	0	
10	2003	9	269	0	
11	2004	0	182	0	
12	2005	0	265	0	
13	2006	64	0	0	
14	2007	104	72	0	
15	2008	0	0	0	
16	2009	0	0	0	
17	2010	0	0	0	
18	2011	18	0	0	
19	2012	0	0	31	
20	2013	203	0	0	
21	2014	48	0	0	
22	2015	0	0	0	
23	2016	126	0	0	
24	2017	918	0	0	
25	2018	522	0	0	
26	2019	196	635	0	
27	2020	97	224	0	
28	2021	227	293	1	
29	2022	115	127	0	
30	2023	0	0	0	
	एकुण	2647	2147	32	

शोध प्रबंधातील उल्लेखित संदर्भ ग्रंथाच्या उल्लेखच कालक्रमानुसार विश्लेषण वरील तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहे. उपरोक्त शोध प्रबंध मध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयात 1994 ते 2023 पर्यंत सादर केलेल्या प्रबांधामध्ये एकूण जर्नल ची 2647 एवढी आहे तसेच गृहविज्ञान मध्ये एकूण 2147 एवढी संख्या आहे व मध्यामशास्त्रा मध्ये 32 एवढी संख्या आहे. ग्रंथालय आणि माहीतशास्त्र मध्ये सर्वात जास्त जर्नल ची उल्लेखित संख्या 2017 या वर्षात दर्शविलेली आहे गृहविज्ञान मध्ये 2019 मध्ये तर मध्यम शास्त्र या विषयात 2012 मध्ये सर्वात जास्त उल्लेखित संख्या दर्शवली आहे

तक्ता क्र. 2 चे अलेखित रूपांतर खालील प्रमाणे

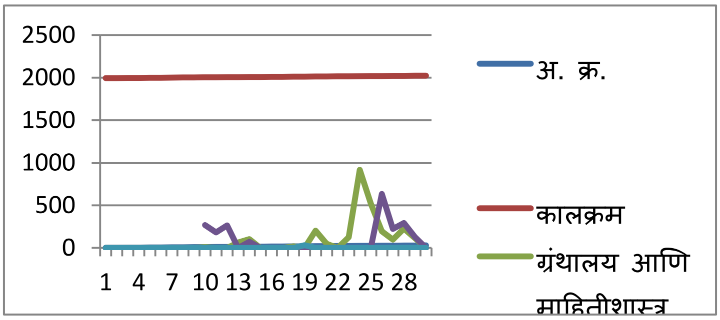

तक्ता क्र.3

उपलब्ध प्रबंध विषयाच्या कालक्रमानुसार विश्लेषण

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र

ग्रंथाची संख्यागृहविज्ञान, माध्यमशास्त्र

अ. क्र.	कालक्रम	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र उल्लेखित संख्या	गृहविज्ञान उल्लेखित संख्या	मध्यमशास्त्र उल्लेखित संख्या	इतर
1	1994	0	0	0	
2	1995	0	0	0	
3	1996	0	0	0	
4	1997	0	0	0	
5	1998	0	0	0	
6	1999	0	0	0	
7	2000	0	0	0	
8	2001	0	0	0	
9	2002	0	57	0	
10	2003	66	494	0	
11	2004	0	158	0	
12	2005	0	159	0	

13	2006	41	0	0	
14	2007	39	34	0	
15	2008	0	0	0	
16	2009	0	0	0	
17	2010	0	0	111	
18	2011	101	0	75	
19	2012	0	0	136	
20	2013	73	0	0	
21	2014	81	0	0	
22	2015	0	0	0	
23	2016	92	0	0	
24	2017	302	0	219	
25	2018	148	0	51	
26	2019	218	205	0	
27	2020	48	136	0	
28	2021	269	109	0	
29	2022	185	28	34	
30	2023	0	0	0	
	एकुण	1663	1380	626	

शोध प्रबंधातील उल्लेखित संदर्भ ग्रंथाच्या उल्लेखच कालक्रमानुसार विश्लेषण वरील तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहे. उपरोक्त शोध प्रबंध मध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयात 1994 ते 2023 पर्यंत सादरकेलेल्या प्रबांधामध्ये एकूणग्रंथांची संख्या 1663 एवढी आहे तसेच गृहविज्ञान मध्ये एकूण 1380 एवढी संख्या आहे व मध्यामशास्त्रा मध्ये 626 एवढी संख्या आहे. ग्रंथालय आणि माहीत शास्त्र मध्ये सर्वात जास्तग्रंथांची संख्या 2017 या वर्षात दर्शविलेलीआहे गृहविज्ञान मध्ये 2003 मध्ये तर मध्यम शास्त्र या विषयात 2017 मध्ये सर्वात जास्त उल्लेखित संख्या दर्शवली आहे.

तक्ता क्र. 3 चे अलेखित रूपांतर खालील प्रमाणे

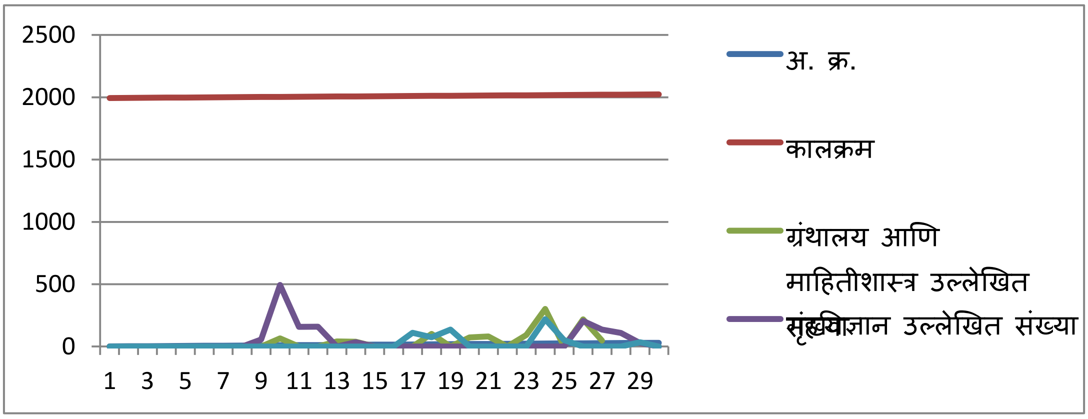

निष्कर्ष:

उद्धरण विश्लेषण या प्रबंध मध्ये 1994 ते 2023 पर्यंत च्या ग्रंथालयशास्त्र, गृहविज्ञान आणि माध्यमशास्त्र या तीन विषयावर विश्लेषण केले आहे. या तीन विषया मधील जर्नल तसेच पुस्तकांचे संदर्भ घेतले आहेत या प्रबांधामधून विद्यार्थी, शिक्षक तसेच संशोधक यांना याचा उपयुक्त ठरेल.विद्यार्थ्यांना या एकाच लेखातग्रंथालय व माहितीशास्त्र , गृहविज्ञान आणि मध्यमशास्त्र या तिन्ही विषयाचा अभ्यास एकत्रठिकाणी करायला मिळेल. तसेच संशोधकांनासंबंधितविषयाची माहिती हवी आहे किंवा कोणत्या वर्षात किती प्रबंध लिहिले गेले आहेत व त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी सर्व प्रबंध एकाच ठिकाणावर उपलब्ध होत.संशोधाकास आपला लेख परिपूर्ण करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.तसेच या मध्ये 1994 ते 2023 पर्यंत सादर केलेल्या प्रबंधांचा यात समावेश केलेला आहे.

संदर्भग्रंथ:

- Abbey,A.(2001). Problems in building digital collection. Council on library and information resources issues. Agreements.law library journal, 94(4), 621-644.
- Ahuja Ram, (2002), Research method, Rawat publication, Jaipur.
- Bellis, De Nicola (2009), Biometrics and Citation analysis: from the Science citation index to Cybermetrics, Scarecrow Press.
- Barman,B. (2021). Library and information science: UGC NET guide. Guwahatti: DVS Publishers.
- Borude, R.(2008). Research Methodology. Pune: pune vidyarthi gruh.
- Garg K.K. (2006), Reasearch Methodology, Omega Publication, New Delhi.
- Golden, A.M.(2001). Citation analysis of chemistry doctoral dissertation: An Ohio State University case study.
- Kumar P.S.G., (2005), Research methods & Statistics techniques, B.R. Publishing, Dekhi.
- आगलावे प्रदीप,(2010) सामाजिक संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- आठल्ये श्रीनिवास मेघ: शाम. मुंबई विद्यापीठात सादर केलेल्या मराठी भाषेतील प्रबंधांची उल्लेख विश्लेषण
- ओकाय, आर. बी. (2003), अ सायटेशन अनालीसिस ऑफ एज्युकेशन डेजरटेशन्स दी डेल्टा स्टेट युनिव्हर्सिटी, अबरका, नायजेरिया, कलेक्शन बिल्डिंग, khand-22, ank-04, पे. क्रं. 158-161.
- काचोळे दा. धो. (1993), सामाजिक संशोधन पद्धती, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- कुंभार, कल्याण, (1993), ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, कैलास प्रकाशन औंगाबाद.
- कुंभार राजेंद्र (2013). ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र संशोधन पद्धती, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
- केशव एकनाथ पोतदार, संपादक आणि संपादकीय, कौस्तुभ प्रकाशन 1991, पृष्ठ कृ. 33.
- खैरनार डी. आर., (2009), प्रगत सामाजिक संशोधन पद्धती व सांख्यिकी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
  - थोरात लक्ष्मण, (2007), ग्रंथालय माहिती शास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे